

АНАГААХ УХААНЫ ЭРТНИЙ СУРВАЛЖ БИЧГҮҮДЭЭС СЭЭР НУРУУ, ТҮҮНИЙ ӨВЧЛӨЛ, ЭМЧЛЭХ АРГЫН ТАЛААРХ МЭДЭЭ, БАРИМТЫГ ТОДРУУЛАХ НЬ

Б.Мягмарсүрэн¹, Н.Алтанхундага², Н.Оюунцэцэг¹, Д.Цэрэндагва¹

¹АШУҮИС-ийн МАУОУС, ²“Ач” АУИС

E-mail: majaa197@yahoo.com

Abstract

CLARIFYING REPORTS AND FACTS ON SPINAL DISORDERS AND THEIR TREATMENT METHODS FROM ANCIENT MEDICAL BOOKS

Myagmarsuren.B¹, Altankhundaga.N², Oyuntsetseg.N¹, Tserendagva.D¹

¹International School of Mongolian Medicine, MNUMS, ²“Ach” Medical University

E-mail: majaa197@yahoo.com

Background

Traditional Mongolian medicine (TMM), which is the main knowledge of medicine of ancient nomads, has produced hundreds of healers, practitioners, doctors, and scientists in the course of 5,000 years of historical development. The methods developed to diagnose, treat, and prevent diseases are used to protect the health of the population even today. Based on the study of medical records and artifacts, it is possible to determine which diseases were prevalent and use archeological finds and records related to the diseases to determine what treatment methods were used.

Research goal

To clarify reports, facts, and evidence on spinal disorders and their treatment methods from ancient books written in Tibetan, Manchu, and Mongolian languages on Traditional Mongolian medicine.

Methods

The source study method, hermeneutic method, and a method of comparison were used in studying traditional medical books, research literature, and other related materials.

Conclusion

Research has shown that the structure, function, pathological changes, diagnosis, and treatment methods of the spine have been recorded in many ancient records written in Tibetan, Manchu, and Mongolian languages on Traditional Mongolian medicine. At the same time, since ancient times, Mongolians have been adapting to the transformation of natural phenomena, and drastic changes in climate and developed methods of treating injuries and diseases caused by the characteristics of life, habits, and war, as well as established an independent system of methods for studying and treating the structure of the human body and living a healthy life by accumulating experience passed down from generation to generation. This system was not only based on the knowledge of Mongolian dhot treatment, and Indian and Tibetan medicine, but it was also a complex of knowledge that incorporated the ancient scriptures of Western medicine.

Keywords: spinal disorders, treatment methods, ancient books, and traditional medicine.

Үндэслэл

Эртний нүүдэлчдийн тэжээхүй ухааны гол мэдлэг болсон Монголын уламжлалт анагаах ухаан нь 5000 жилийн түүхэн хөгжлийн явцад үе үеийн засалч, бариач, эмч домч, эрдэмтэн мэргэдийг олон зуугаар нь төрүүлэн гаргаж, өвчин эмгэгийг оношлох, эмчлэх, түүнээс сэргийлэх аргуудыг бүтээсэн бөгөөд өнөөдөр ч эдгээр аргыг хүн амын эрүүл мэндийг хамгаалах үйлсэд хэрэглэсээр байна.

Монголын уламжлалт анагаах ухааны эмчилгээний аргыг дөрвөн ерөндөг хэмээн нэрлэж заншсан бөгөөд үүнд: идээ ундаа, явдал мөр, эм, заслуд багтана. Эдгээр дөрвөн ерөндөгөөс заслын арга нь гараар болон багажаар үйлддэг, эмч хүнээс гарын ур дүй, оюуны мэдрэмж, чадвар шаарддаг, үйлдэл сайтай байдгаараа онцлогтой юм.

Одоогоор олдож байгаа нэн эртний баримтаас үзэхэд Монгол оронд төмөр зэвсгийн эхэн үед амьдарч байсан хүмүүсийн өвчлөл, эмчилгээний аргыг тал бүрээс нь харуулах түүхэн дурсгалын нэг бол НТӨ VII-III зуунд холбогдох Увс аймгийн Улаангом сумын ойролцоо орших Чандмань уулын булш юм. Чандмань уулын булшийг малтан шинжлэх ажлыг археологич Д.Наваан, Д.Цэвээндорж, В.В.Волков нараар удирдуулсан ангийнхан 1972-1974, 1981 онуудад гүйцэтгэсэн бөгөөд нийт 80 гаруй булш малтан шинжилсний 60 орчим нь төмөр зэвсгийн эхэн үеийнх болохыг тогтоон, эдгээр булшнуудын соёл, эд өлгийн зүйлийн судалгааг олон талаас нь хийж Монгол Улсын түүхийг баяжуулахад үнэтэй хувь нэмрээ оруулжээ [1]. Чандманьчуудын үйлдвэрлэлийн дадлага туршлага, оюун санааны хөгжлийн дэвшилттэй талууд хожуу үедээ тодорхой хэмжээгээр уламжлагдсан нь мэдээж бөгөөд чандманьчууд нь Монголчуудын өвөг дээдэс Хүннү угсаатан бүрэлдэн тогтоход өөрийн хувь нэмрээ оруулсан ажээ [2]. НТӨ VII-III зуунд холбогдох Чандмань уулын булшнаас гарсан хүний яснууд эрт үеийн хүний өвчлөл, хэрэглэж байсан идээ ундаа, эмчилгээний аргууд, зарим олдворуудыг сурвалж бичгийн мэдээ, гадаадын бусад судлаачдын бүтээлүүдтэй харьцуулан үзэж анагаах ухааны хэрэглээг нь нарийвчлан тогтоосон байна [3].

Эртний хүмүүсийн удам угсаа, соёл иргэншил, амьдралын онцлог, бие махбодын бүтэц, үйл ажиллагааг палеоантропологи, ясны өвчлөлийг палеопатологи буюу эртний өвчин судлал зэрэг салбар ухаанууд тус тус судалдаг билээ. Эдгээр салбар ухааны судалгааны үр дүнд түшиглэн тухайн үеийн анагаах ухааны хөгжлийн түвшин, анагаах арга, заслын талаарх мэдлэгийг илрүүлж болно [4]. Өөрөөр хэлбэл анагаах ухаанд холбогдож болох эд өлгийн зүйлс, сурвалж бичгийн судалгаанд түшиглэн ямар өвчлөл зонхиолж байсныг харин өвчлөлтэй холбоотой археологийн олдвор, сурвалж бичгийн судалгааг ашиглан эмчилгээний ямар арга хэрэглэж байсныг тогтоох бололцоотой юм.

Судалгааны ажлын зорилго

Монголын уламжлалт анагаах ухааны төвөд, манж, монгол хэлээр бичсэн эртний сурвалж бичгүүдээс сээр нурууны эмгэг, түүнийг эмчлэх аргын талаарх мэдээ, баримт, нотолгоог тодруулах

Судалгааны ажлын хэрэглэгдэхүүн, арга

1. Судалгааны ажлын үндсэн хэрэглэгдэхүүн

Бид судалгааны үндсэн хэрэглэгдэхүүнээр дараах судар, номыг сонгон авч ашиглав. Үүнд:

1. Эм заслын саран хаан. Монгол бичгийн гар бичмэл ном. (Ш.Болдын хувийн архиваас авч ашиглав)
2. Анагаах ухааны дөрвөн үндэс. bdud rtsi snying po yan lag brgyad pa gsang ba man ngag gi rgyud ces bya ba. Хөрвүүлсэн: Ш.Чоймаа, Б.Энхсүвд, Т.Мөнхням. Редактор: Ш.Болд, УБ, 2020,
3. gso rig rgyud bzhi'i sman thang. Tibetan medical thangka of the four medical tantras. Translator and compiler of the original edition Byams-pa 'Phrin-las, Wang Lei, English translator, and annotator Cai Jingfeng. People's Publishing House of Tibet.1994,
4. Жамбалчойжиданзанпэрэнлэй. “Увдисын далай” Man ngag rin chen 'byung gnas. Төвөд хэлнээс орчуулсан: Ш.Болд, Х.Улаан-Од, Д.Шагдарсүрэн, УБ, 2023,
5. Доминик Парренин. “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг.” Манж анатомийн атлас. Манж, латин хэлнээс орчуулж, тайлбар хийсэн: Ш.Болд, Б.Гэрэлмаа, Б.Жавхлан. УБ, 2022,
6. Уул Б. Монгол эмнэлгийн уламжлалт заслын болор эрхи. Хөрвүүлсэн: Ш.Болд, Ж.Болорцэцэг, Улаан-Од, Т.Ариунжаргал, Б.Болор, Э.Дэлгэрмаа, Г.Энхжин, Ү.Чи Жү, Алмас, Б.Ургаа. ӨМ-ын ШУТМХХ, Хөх хот, 2019,

2. Судалгааны ажлын арга

2.1. Сурвалж бичиг судлалын арга

Аливаа нэгэн судалгааны ажлыг хийхэд хамгийн түрүүнд хэрэглэгддэг арга нь ном, зохиол, сурвалж бичиг судлах арга юм. Лекц тэмдэглэлийг баяжуулах, дэлгэрүүлэх, илтгэл, реферат болон дипломын ажил бичих семинар ярилцлагад бэлтгэх зэрэгт ном зохиол, хэвлэлийн эх материалтай ажиллах шаардлага зайлшгүй гардаг. Өөрийнхөө судалгааны ажлын хэрэгцээ буюу судлахаар сонгож авсан асуудалтай холбоотой судар ном, зохиолуудыг олж цуглуулах тэднийг ангилах, уншиж судлан ихээхэн хэмжээний мэдээлэл, мэдлэг, баримт сэлттэй болох, тэмдэглэл хийх хэрэгтэй болдог. Бид судалгаандаа ашигласан эрт цагийн маарамба, эмч, эрдэмтдийн бичиж туурвисан судар ном, нэг сэдэвт бүтээлүүд зэрэг өргөн хүрээний мэдээллийн эх сурвалжтай ажиллах үед энэхүү судалгааны аргыг ашиглав. Шаардлагатай ном, зохиол, өөрийн судалгаанд голлон хэрэглэгдсэн судруудыг уншин судалж, улмаар өмнө нь ашигласан ном зохиол нь дараагийн шатанд үзэх материалын баримжаа болж байв.

2.2. Герменевтик арга

Тайлбарлах тодруулах гэсэн грек үгнээс гаралтай бөгөөд сэдвийн өгүүлэмж, зохиогч, нэр томьёо, үгийн утгын тайлал хийх, тайлбарлах, орчуулах шаардлагын үүднээс герменевтик арга зүйг боловсруулжээ. Герменевтик арга нь судалж буй зүйлийнхээ учир зүйг учир шалтгааны холбоогоор тайлбарлан судалдаг. Энэхүү аргын гол мөн чанар нь зохиогчийг өөрөөс нь илүү ойлгож болох буюу зохиогчийн ухамсарлаж бодоогүй гол зорилт болон далд нуугдмал утга санааг илрүүлэх явдал юм. Иймээс уг аргыг судалж буй асуудлын нэр томьёо, үгийн гарал үүсэл, далд утга, давхар санаа, агуулгыг судлан тогтоох зэрэгт ашигласан.

2.3. Харьцуулах арга

Харьцуулах гэдэг нь нэг үзэгдэл юмс нөгөө үзэгдэл юмсаас юугаараа ялгаатай, юугаараа адил төстэй болохыг танин мэдэж, тэдгээрийн нийтлэг ба онцлог шинжийг нээн харуулах боломж олгодог. Бид энэхүү аргыг ашиглан сээр, нурууны эмгэг, түүнийг засах аргын талаар бичсэн анагаах ухааны эртний судар номын мэдээллийг нэгтгэн дүгнэх, эртний судар, сүүлийн үеийн судалгааны ажлыг харьцуулан судалж ялгаатай, төсөөтэй талыг тогтооход ашиглав.

Судалгааны ажлын үр дүн

1. “Эм заслын саран хаан”, “Анагаах ухааны дөрвөн үндэс”, түүний тайлбар бүтээлүүдэд буй заслын арга, сээр нурууны эмгэгийн талаарх баримтууд

“Эм заслын саран хаан” зохиолын “Хэлхээ ясны бэлгэ чанар” дөчин наймдугаар бүлэгт “Зүүн зүгийн Ашуд уулын оройд өвчний суурийг хэрхэн оршихыг, Өмнө зүгийн Гүнэц уулын оройд үзэх, асуух, хүрэлцэхийг, Баруун зүгийн Авари уулын оройд шим авахуулахын найрлагыг тус тус өгүүлээд “Хойд зүгийн Цид уулын оройд элдэв зүйлийн заслын рид хувилгасан (галын тэнгэр Нагбу тэргүүтэнд)-ыг үзүүлжээ” гэсэн байна. Тус зохиолыг “Утай таван ууланд” хутагт Манзуширын номлосоны дагуу бичсэн гэсэн эшлэлээс үзэхэд Хятадын умард нутагт уг бүтээлийн эх үндэс бий болжээ. “Утай” уулнаас хойд зүгийн орон нь Монголчуудын өвөг, дээдсийн амьдарч байсан нутаг болох нь дамжиггүй болохоор нүүдэлчдийн бүтээн бий болгосон анагаах урлагийн эрхэм болсон заслыг энэ бүтээлд голлон авч ашигласнаа “Хойд зүгийн Цид уулын оройд элдэв зүйлийн заслыг” үзүүлсэн хэмээн дурджээ. Үүнтэй утга нэгтэйгээр “Эм заслын саран хаан” хэмээх уламжлалт анагаах ухааны төвөд хэлт номын түүхэн дэх анхдагч энэхүү зохиолд Монгол зэрэг умардын үндэстний өвөг дээдсийн цуглуулсан яс задлах эмх замбараагүй мэдлэг, тэрчлэн балар эртний бөгөөд ясны гадар шархыг оношлон эмчлэх мэргэжлийг тусгайлан тэмдэглэн бичсэн байдаг гэж ӨМ-ын судлаач Бу Жин Шан 1989 онд өөрийн бүтээлдээ тэмдэглэжээ [5]. Гараар үйлддэг болон багжийн засал нүүдэлчдийн ахуй амьдралын онцлогт ихээхэн зохицсон, практикаар байнга батлагдан, баяжсаар ирсэн эмчилгээний арга юм. “Эм заслын саран хаан”-д дурдсан энэхүү баримтыг доктор Ц.Шагдарсүрэн “НТӨ II зууны үед Монголчуудын өвөг хүн өвдвөөс агь шатаах буюу чулуугаар төөнөдөг. Мөн өвстэй газар шатаагаад өвчтэй хүнээ хэвтүүлдэг. Хүний өвчтэй

газрыг ханаж цус гаргадаг гэсэн мэдээ эртний Нангиадын түүхнээ тэмдэглэн үлдээжээ. Энэ нь өнөөдрийн мэдлэгийн хэрээр Монголчуудын дээд өвгийн хүн эмнэлэгтэй холбогдож буй хамгийн эртний баримт бөлгөө” хэмээн батлан өгүүлсэн байдаг [6].

“Анагаах ухааны дөрвөн үндэс”-ийн “Номлохуйн үндэс”-т: “Хүний багана нуруу нь алтан зоосыг давхарлан тавьсан мэт эгц босоо байрлалтай, нугалмууд нь нэг эгнээнд хоорондоо яв цав таарч, бие бие дээрээ давхарлан, урд талаасаа шулуухан, хажуу талаасаа бага зэргийн муруй (хэвийн бөгтөр, хотгор) хэлбэртэй харагддаг” хэмээжээ. Уг судрын “Увдисын үндэс”-ийн “Хий өвчнийг анагаах” бүлэгт: “Хий өвчнийг язгуурын 20, орших орноор нь 28, тус бүрийн ялгал 15 нийт 63 хийн өвчин гэж ангилсан байдаг [7]. Үүнээс язгуурын 20 хий өвчинд:

1. Аварда
2. Гэдийх дарган¹
3. Бөхийх дарган
4. Эрүү сулрах
5. Хэл цулчрах
6. Нэг тал руу мурийх
7. Судас баригдах
8. Өрөөл бие хатах
9. Бүх бие хатах
10. Мод адил хөших
11. Мөр тахийх
12. Бишази²
13. Хөшиж доголох
14. Гуя хөших
15. Чонын толгойтох
16. Өргөстөх
17. Бие атирах
18. Хали³
19. Хөл бадайрах
20. Хөл халах

Эдгээр 20 өвчнөөс аварда, гэдийх дарган, бөхийх дарган, нэг тал руу мурийх, мод адил хөших, мөр тахийх, хөшиж доголох, гуя хөших, бие атирах, хөл бадайрах зэрэг нь орчин цагийн анагаах ухааны нурууны өвчний ангиллын хүрээнд багтах яс үесийн бэртэл гэмтэл, хүзүү гоёодох, хүзүү, сээр, бүсэлхийгээр хөдөлгөөн хоригдох, хөдөлбөл өвдөх, тархины харвалт, муруйх, мушгирах, бөгтийж гэдийж үл чадах, чангарч татах зэрэг шинж тэмдэг бүхий өвчинтэй шууд болон дам холбоотой гэж үзэх боломжтой юм.

Аварда буюу цагаан судлын үйл ажиллагаа хямарч нуруу бөгтөйдөг хий өвчнийг үндсэн 4 шинжээр нь хөөж үзвэл язгуурын хий өвчний сонгодог жишээ мөн юм. Ерөнхийдөө аварда нь awarta, āvarta гэсэн санскрит үг. Санскрит утга нь хүний бие ороомог хэлбэрээр баруун тийш муруйх гэсэн утгатай үг. Гол 4 шинж тэмдэг нь янцаглах, дуртгалгүй, нүд сэртвэлзэн, амьсгалахуйяа бэрх болно. Засахдаа шинж тэмдгээ арилгахыг чухалчилна. Тухайлбал, тосоор жин тавьж, хамрын туулга өгч амьсгааг уужруулан, сүрчиж, утаж, зөөлөн шимт хэрэглэнэ. Тиймээс аварда өвчний үед хүний бие баруун тийш муруйх боловч энэ нь хийн үйл ажиллагаатай холбоотой учраас ихэнхдээ хий дарах эмчилгээг хийдэг. Үүний бас нэгэн баталгаа бол гэлэн Чойжамцын “Маш гайхамшигт баярын хурмын сан” сударт: “Аварда

1 Нурууны үес мурийх

2 Гар, хурууны үйл ажиллагаа муудах

3 Ам, хамар мурийх

(элдэв янз болох) өвчний үед янцаглах бөгөөд ухаангүй гөлрөх, амьсгаа гаргахад бэрх гээд хийний эм өгөхийг чухалчилсан байдаг. Сонирхолтой нь “Анагаах ухааны дөрвөн үндэс”-ийн гол тайлбар номыг бичсэн Дэсрид Санжайжамц, Миндол Номун хан, тойн Агваанлуvsандамбийжанцанбалсан нарын бүтээлд аварда бус дарган өвчнийг эмчлэх талаар тодорхой дурджээ.

Дарган (da rgan)-д гэдийх дарган, бөхийх дарган гэж 2 янз байдаг.

Гэдийх дарганы үед өвчүү товойж, шил нугалран, гээг гэдийж, шүдээ зуун хөөс их гарна. Толгой, эрүү өвдөж, дуу үл гарч, нүдээ ширтэн, эвшээж, 2 хавиргаар хатгана.

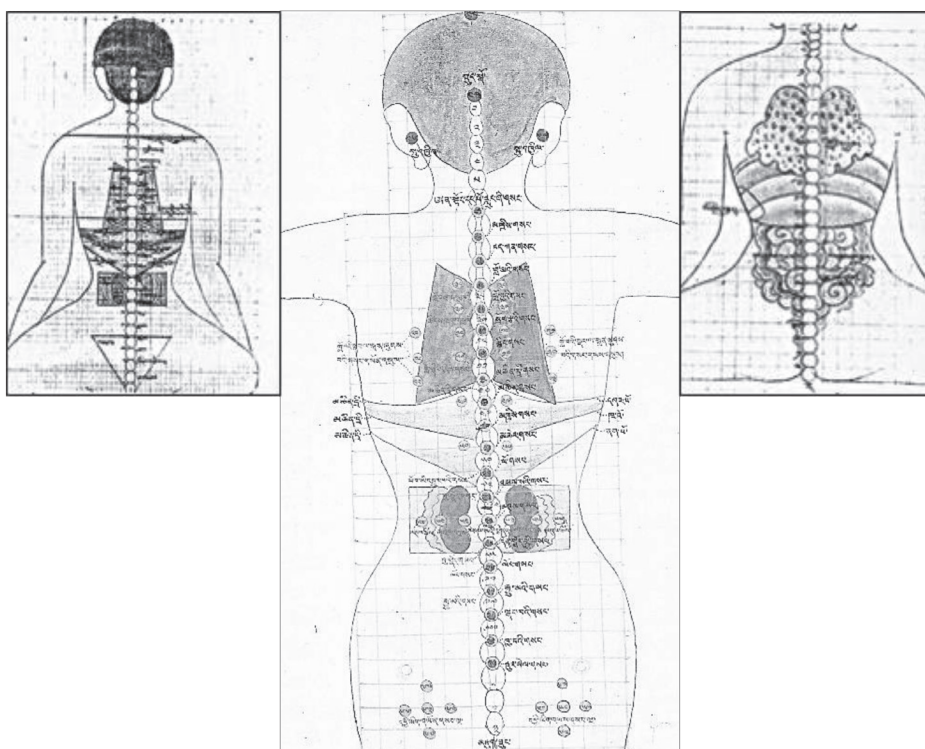
Бөхийх дарганы өвдөх ёс нь гэдийх даргантай адил, гол нь хоолой нь нугаран, өвчүүгээ хурааж товойно. Дарганыг заримдаа бөөрний дарган гэж нэрлэх явдал байдаг. Гэдийх, бөхийх дарган нь үндсэндээ бөөрний гэмтэй холбоотой сээр нуруу, багана нурууны эмгэг юм.

Гэлэн Чойжамцын “Маш гайхамшигт баярын хурмын сан” сударт: “Гэдийх дарганы үед өвчүү товойх, үргэлж гэдийх буюу шүд зуурах, хөөсөөр бөөлжих, толгой өвдөх ба эрүүний уг араар өвдөх, дуу сулрах, нүд гөлрөх, хавирга хажуугаар эвэршээх шинжүүд илэрнэ. Бөхийх дарганы үед илрэх шинж нь дээрх шинжүүдтэй адил харин хүзүү унжиж өвчүүнд хураагдаад, цээж нуруу овойно” [8] гэжээ.

Чоймпил тойны “Нандин эрдэнийн шимийн хураангуй” сударт: “Бөгтийх дарган нь үес гадагш гарч бөгтийдөг. Засах арга нь бөөрний хийн үестэй адил. Зөөлөн шимт, арван дөрөвдүгээр үеийн гурван бэлчирийг төөнөнө” гэж тэмдэглэсэн байна [9]. Мөн гэлэн Лувсандоржийн “Бүхнээ туслах рашааны шим” сударт: “Цагаан саримс, арүр, гааны тосон эмэнд жамц давс, өмхий давс, бивлин, сүгмэл, бурам нэмснээр дарган хийгээд гэдэс олгой, бөөр бэлхүүсийн өвчин, чив цоорхойг арилгана” [10] хэмээжээ.

2. gso rig rgyud bzhi'i sman thang. “Tibetan medical thangka of the four medical tantras” номонд буй багана нурууны хэлбэр, бүтэц

“gso rig rgyud bzhi'i sman thang” ном нь “Анагаах ухааны дөрвөн үндэс”-ийн тайлбар “Хөх Биндэрьяа” судрын агуулгыг зургаар илэрхийлсэн ховор нандин бүтээл юм. Эмийн энэхүү өнгөт судар бол Төвөдийн 5 дугаар Далай ламын үе (1617-1682)-д түүний засаг баригч Дэсрид Санжайжамц 1703 онд Төвөд орны өнцөг булан бүрээс алдартай эмч, урлахуй ухааны их мастеруудыг цуглуулан Умардын ёсны анагаах ухааны нэрт эмч Лхундиндүдзижүрмэдийн зохиосон “Дөрвөн үндэс”-ийн сургалтын зурагт цомогт үндэслэн анагаах ухааны хуйлмал иж бүрэн цуврал зургийг бүтээлгэснээс эхтэй юм [11].

Зураг 1. Нурууны үений бүтцийн нарийвчилсан зураг, нэршил

“gso rig rgyud bzhi'i sman thang” номын 8 дугаар шүтээн зураг “Metaphors of Body Structure”, 10 дугаар шүтээн зураг “Human Skeleton, Posterior View”, 15 дугаар шүтээн зураг “The White Vessels”, 17 дугаар шүтээн зураг “Vital Points, Posterior View”, 51 дүгээр шүтээн зураг “Anatomy of Human Viscerae”, 52 дугаар шүтээн зураг “Measurements of Human Body” бүлгүүдэд багана нурууны бүтэц, хэлбэр, цагаан судал, бэрх оньс, нуруу дотор эрхтэний холбоо, хэмжээ зэрэгтэй холбоотой зургууд байгааг тогтоолоо. Ингэснээрээ уламжлалт анагаах ухааны төвөд хэлт зохиолд сээр нурууны бүтэц, нэршил, хэлбэр дүрсийг хэрхэн онцгойлон авч үзэж байсныг мэдэх бүрэн боломжтой юм.

3. Жамбалчойжиданзанпэрэнлэй. “Увдисын далай” сударт байгаа дарганы эмчилгээний аргууд

Жамбалчойжиданзанпэрэнлэй буюу Миндол Жамбал бол Дээд Монголын монгол үндэстэн, Миндол Номун ханы дөрөвдүгээр дүрийн хувилгаан 1789 онд Дээд Монголын Хөх нуурын Улаан мөрний хөвөөнд орших Толь гацааны Цагаан усны малчин Дондовцэдэнгийн гэрт төржээ. 1829 онд (Төр Гэрэлтийн наймдугаар он) түүнийг 40 настайдаа Гансу мужийн Лавран хийдэд сууж байх үед Жамьянсамбуу гэгээн тусгайлан 900 лан мөнгө гарган “Man ngag rin chen ‘byung gnas” (Увдист эрдэнэ гарахын орон буюу Увдисын далай) гэдэг анагаах ухааны эм найрлагын иж бүрэн томоохон зохиол, “Замбутивийн дэлгэр номлол”⁴ гэх мэт бүтээлийг бичүүлсэн хэмээдэг. “Увдисын далай”-д [12] дарган өвчнийг эмчлэх олон аргууд байгаагаас дараах заслыг жишээ болгон дурдая.

Жэрин⁵ дэх шохойн найрлагыг шүтүүлнэ. Эс шингэсэн, хор харшилдсан, хямралдсан хийгээд хавсран өвдөх, ходоод, элэг, ар нуруу хавсарч өвдөх, цанх босох, даарч хөрөх үед үлэмж өвдөж, бүлээнээр туслах шиг санагдана.

Дандын⁶ ганц найрлага: Хальс, хэлнээс нь салгасан алаг дандааг эхний нэг долоо хоногийн турш өдөр бүр нэгийг иднэ. Хоёр дахь долоо хоногт өдөр бүр хоёрыг идэх бөгөөд гуравдугаар долоо хоногт өдөр бүр гурвыг иднэ. Тэр мэт арав дахь долоо хоног хүртэл долоо хоног бүр багаар өсгөн өнө удаан өгвөл тахир, доголлон, хөшиж атираа, дарган (гэдийх буюу бөхийх хий өвчин), бишазэ зэрэгт тусална.

Дарганд (гэдийх буюу бөхийх хий өвчин) үе гадагш гарч бөгтөр болох болно. Товчилбол бөөрний өвчний алин ч шээсний өнгө нь муухай, дотор нь талх, салс, өгөр, шар ус, дусал адил, өтгөн шингэн, мах, цус, үсний үзүүр адил юм гарна. Ерөнхий эмчилгээ нь бираагийн үрийн таван хувьд энгэсэг, зод, илжгэн чих гурвыг нэжгээд хувь хийж найруулна. Бөөрний өвчнийг халуун, хүйтэн ялгалгүй арилгана.

Гоюу-7-гийн найрлага. Анар-5 дээр жац давс гоюу нэмсэн Гоюу-7 нь бөөрний өвчинд ерөнхийд нь тусална. Дарган өвчинд (гэдийх буюу бөхийх хий өвчин) таван рашаанаар жигнэж, судлын туулгын дараа арван хоёр дугаар үеэнд галаар төөнөнө гэх зэргээр бичжээ.

4. Доминик Парренин. “Манж анатомийн атлас” дахь сээр, нуруутай холбоотой шинэ мэдээ.

Бид судалгаандаа Доминик Парренины манж хэлээр 1720 онд бичсэн “Dergici toktobuha ge ti ciowan lu bithe”, 1740-өөд онд уг номыг манжаас монгол хэлээр орчуулсан “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” номууд болон Ш.Болд, Б.Гэрэлмаа, Б.Жавхлан нар манж, латин хэлнээс орчуулж, тайлбар хийсэн “Манж анатомийн атлас”-ыг ашиглав. Эдгээр гар бичмэл манж, монгол судрын нийт 10 дэвтэр хуулбар ном академич Ш.Болдын хувийн санд хадгалагдаж байна.

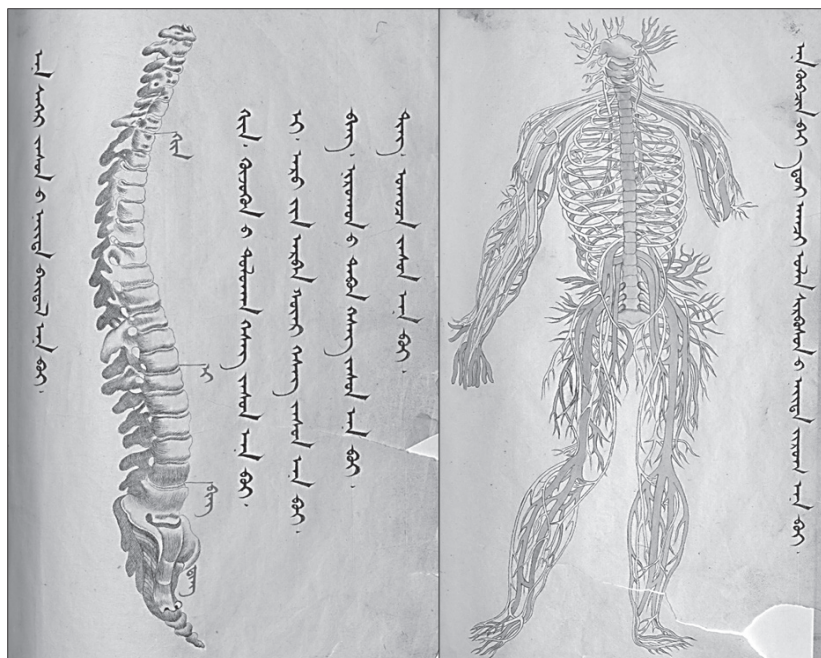
4 Энэ бүтээл хугацааны хувьд 2 янз хувилбар бий. Арай эрт 1820 онд бичсэн ‘Dzam glin rgyas bshad 8x38 см хэмжээтэй, 455 хуудастай эхний хувилбар, хоёрдахь нь 1830 онд бичсэн ‘Dzam glin rgyas par bshad pa thag rin gsal bar mthon byed durba na” буюу “Dzam glin chen po'i rgyas bshad snod bcud kun gsal me lon” гэсэн 11x15 см хэмжээтэй ном бий.

5 Zur mkhar mnyam nyid rdo rje yis mdzad. Man ngag bye ba ring bsrel pod chung rab 'byams gsal ba'i sgron me. Сүрхар Нямниддоржийн (1439-1475) зохиосон товчоор “Увдис бүгдийг нэгэн дэвтэрт хураасан” хэмээх номыг хэлжээ.

6 Данда гэж төвөд дуудлагад нь үндэслэн нэрлэнэ. Мөн алаг махлай, алаг баадуу гэсэн нэр бас бий. Латинаар *Codiaeum variegatum* гэдэг.

“Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” номын дээд боть, гутгаар дэвтэрт буй: “Сээр ясыг өгүүлэх нь”, “Ар нуруу ба ууц ясыг өгүүлэх нь”, “Ар нурууны хэсэг махыг өгүүлэх нь”, “Нугасны байдал ба нугаснаас гарсан шөрмөсийг өгүүлэх нь” зэрэг бүлгүүдэд сээр, нурууны анатомийн бүтэц, үйл ажиллагааг маш тодорхой бичжээ. Сээр ясыг өгүүлэх нь бүлэгт: “Аман хүзүү яснаас ууц ясны үзүүр охор сүүл хүртэл бүгд гучин дөрвөн үе буй. Тухайлсан тоог өгүүлвээс: хүзүүнд долоон үе, арын арван хоёр үе, нуруунд таван үе, ууц ясанд арван үе, эдгээр бүх сээрийг нэг нэгээр хянан үзвээс дээд этгээд нь хонхор доод этгээд нь гүдгэр харилцан сайтар нийлэлдэн бүтсэн бөгөөд хоёр хажуугийн салаанаас гарсан салбар угт үе үеийн уулзсан газрыг батлан өгсөн мэт хэлхэлдэн бүтжээ” хэмээсэн байна. Ууц ясны эрхэм үйл нь дээд бүх биеийг тосож тулхаас өөр басхүү хэвлий доторх гэдэс, дотор тэргүүтний зүйлийг багтаахын тул тийнхүү дотор хонхор бөгөөд дэлгүү⁷ байдлаар бүтсэн.

Ар нурууг хөдөлгөгч гурван хос хэсэг мах буй. Анхны хос хэсэг мах нь ууц ясны үзүүр этгээдээс эхлэн гараад дээш ирсээр арван хоёр сээрний салаанд барилдана. Энэ хэсэг мах ар нурууг татаж талбин тэнийлгэнэ. Нөгөөх хос хэсэг махны нэгэн хагас нь ууц ясны хойт этгээдээс эхэлж нэгэн хагас нь нурууны таван сээрний өргөсөн салаанаас эхлэн гараад өчүүхэн зүрүү дээш ирсээр хар сээрний доорх нуруу, арын олон сээрний хөндлөн салаанд барилдан бүтнэ гэж дурджээ.

Зураг 2. Зүүн талын зураг нь сээр ясны нийт байдлыг үзүүлсэн.

Жишээ нь: сээр ясыг хин, и, бин, дин гэж 4 хуваагаад, хин-хүзүүний 7 хэсэг яс, и-арын 12 хэсэг яс, бин-нурууны 5 хэсэг яс, дин-ууц яс гэж ангилжээ. Баруун талын зураг нь хөвчин биеийн агч (байгч) олон шөрмөсний нийт байдлыг харуулсан

Эдгээр бүтээлүүд нь Монголын оточ, маарамбуудын гол шүнгийн ном төвөд, монгол хэлээр буй “Анагаах ухааны дөрвөн үндэс”, түүний тайлбар номуудын гүн ухаан, онол арга зүй, оношилгоо, эмчилгээний аргаас зарчмын ялгаатай ч “Мамба дацан”-гийн сургалт, судалгаанд хэрэглэж, Европын анагаах ухааны ололтыг ашиглах, сонирхон судлахад чухал нөлөө үзүүлж байсан сурвалж бичиг болох нь тогтоогдсон байна. Түүнчлэн Өрнийн анагаах ухааны мэдлэг 20 дугаар зууны эхэн үеэс бус харин франц хэлээр бичсэн анатомийн сонгодог бүтээлийн орчуулгаар дамжин 18 дугаар зууны дунд үеэс хойш Монголд дэлгэрэх боломж бүрдэж байсан нь “Dergici toktobuha ge ti ciowan lu bithe” буюу “Дээрээс тогтоосон дүрс тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” номын монгол орчуулгаар батлагдаж байна [13].

7 Дэлгүү амтай сав - дэрвэгэр, уужим амсартай сав; дэлгүү зайтай газар - нэлээд хол зайтай газар

4. “Монгол эмнэлгийн уламжлалт заслын болор эрхи”-д дурдсан сээр, нурууны өвчнийг эмчлэх зарим аргууд.

Монголчуудын олон мянган жил мал аж ахуй эрхлэх түүхэн явцдаа Монголын өндөрлөгийн байгаль газар зүй, орчин ахуй, аж амьдралын онцлогтоо тохирсон өвөрмөц анагаах мэргэжил бүхий уламжлалт заслыг үүдэн бүтээжээ. Эдгээр засал нь түүхийн хөгжлийг дагалдан улмаар баяжигдан төгөлдөржөөд бие даасан шинжлэх ухаанч Монгол анагаах ухааны тусгай салбар болох уламжлалт заслын ухаан болж хөгжсөн. Профессор Б.Агула Монгол анагаах ухааны уламжлалт заслын талаар үлэмж олон материалыг цуглуулан задлан шинжилж, нэгтгэн дүгнэж эмхэтгэн улмаар заслын онолын ойлголтыг тодруулж, зарим санааг баяжуулан практиктай холбон бичих хүнд бөгөөд цаг хугацаа барсан, мэдлэг шаардсан ажлыг нугалж чаджээ [14]. Түүнчлэн уг бүтээлээр дамжуулан Монгол анагаах ухааны уламжлалт заслын эмчилгээ, заан сургалт, эрдэм шинжилгээ, сурвалж бичиг судлал зэрэг олон талын судалгааг урагш ахиулах алхмыг хийж, цаашлаад Монгол анагаах ухааны уламжлалт заслын үйлдэл, хэрэглээг олон улсад ашиглах боломжийг бүрдүүлжээ. Нөгөө талаар уламжлалт заслын онол арга зүйг нарийн тодорхой илэрхийлэхийн зэрэгцээ зарим ойлголтыг орчин цагийн анагаах ухааны онолын мэдлэгтэй уялдуулан ойлгомжтой тайлбарласан нь сонирхолтой бөгөөд олон шинэлэг санааг уудлан гаргах боломжийг тавьжээ. Бүтээлийг судлах явцад тодруулсан эмчилгээний зарим аргуудыг өгүүлье.

Ар нуруу бөөр бэлхүүсээр шимшрэн өвдвөл нурууны хоёр тал ялангуяа бөөрний бэлчирт соруулвал сайн. Булчин шөрмөсийг сулруулахдаа өвчтөнийг дээш харуулж хэвтүүлэн, ар нуруу жич өвчин бүхий сүүжний хэсэгт архи үлээн бөмбөрүүлнэ. Ингэхдээ нухлах, дарах, алгадах, атгах зэрэг гар дэмээр нуруу, хөлийн ар хийгээд 2 талын хамаа бүхий булчин шөрмөсийг сайтар сулруулна.

Ар нурууны хэсэг саажсан талыг илж нухлахдаа өвчтөнийг доош харуулж хэвтүүлж бөмбөрүүлэх, нухлах, атгах зэрэг гар дэм хавсруулан ар нурууны хэсэг, талын доод мөчний ар талын булчин шөрмөсийг сайтар сулруулна. 3-5 минут илж нухална. Дараа нь ар тал дахь 20 бэлчрийн 2 талын бэлчир, сүүжний хонхор, тахимын бэлчир, тойгны бэлчир зэрэгт тус бүр 1-2 удаа хуруугаар дарах буюу тулах гар дэмээр сэдэлт өгнө. Хамгийн сүүлд цохих, алгадах, дарах аргаар 2-3 минут үргэлжлүүлэн өвчтөний ар нуруу, өвчтэй хөлийг нь зохистойгоор татна.

Зоо авахыг домнох засал

Зоо авах гэмийг доргиулан домнож засах уламжлалт эмчилгээний арга болно. Зоо дагуу байх шөрмөс мушгиран гэмтэхийг зоо авах гэдэг. Хүнд юм өргөх буюу эвгүй хүчлэн мушгих зэрэг нөхцлөөр зоо авах үзэгдэл хялбар гардаг. Эмчилгээ дээрх шинж нь ар нуруугаар таталдан өвдөх, гэдийх бөхийх ба ханиах зэрэгт эвэршээл нь ихдэх, явж суухад бэрхдэх, амьсгал хүчирдэх, гараа өргөж чадахгүй болох, судал нь нарийн эрчимтэй лугших, хэл нь цайвар шар өнгөртэй, шээс нь шаравтар өнгөтэй байдаг.

Нэг. Домнох арга

1. Чулуу хаяулж домнох.

Өвчтөнийг сөгдүүлэн өмнөөс нь гарыг нь сунгаж хүрэх газарт бага, дунд, их гурван хэсэг чулуу тавина. Гурван хэсэг чулуу нь бараг тус тус хагас жин, нэг жин, хоёр жин хэр хүнд байх хэрэгтэй. Тэгээд өвчтөний сөгдсөн байрлалыг хувируулахгүйгээр бага чулуунаас эхлэн хоёр гараар нь авахуулж толгой дээгүүр нь арагш хүчлэн хаяулна. Энэ мэтээр дунд ба их хэсэгтэй чулууг дараалан хойш хаяулан домноно.

2. Алхуулан домнох.

Өвчтөнд тохиромжтой бөөрөнхий мод өргүүлэн гэр байшинг тойруулан зогсолгүй зуугаад алхам алхуулж дараа нь өргөсөн модыг нь аажмаар буулгаж өвчтөнтэй нуруу нуруугаа наалдуулж зогсоод хоёр тохойгоороо өвчтөний хоёр тохойноос тохойлж гурвантаа сэгсэрнэ.

3. Хөшиж домнох.

Өвчтөнийг хажуулан хэвтүүлж нэг гараараа өвчтөний мөрний хэсгээс гадагш түлхэхийн хамт нөгөө тохойгоороо өвчтөний өгзөгний хэсгээс дотогш хөшнө. Дахин энэ мэтээр нөгөө талаар

нь хажуулан хэвтүүлж бас нэг удаа хөшинө. Зоо авахыг домноход өвчтөний бодит байдал зэргийг үндэслэн дээрх аргуудаас аль зохистойг нь сонгож хэрэглэнэ. Ерөнхийдөө өдөрт нэг удаа домнолго хийдэг. Хөнгөн нь нэг удаагийн домнолгоор, хүнд гурван удаагийн домнолгоор эдгэрдэг. Сувилалт өвчтөнийг домнож барсны дараа нам сэлүүн орчин тойронд амруулж сувилах бөгөөд хатуу хүчлэх, илүү явах, удаан суух зэргийг цээрлүүлэн зөөлөн шимтэй шингэхэд хялбар идээ ундааг шүтүүлнэ [15].

Монголын уламжлалт анагаах ухааны арвин баян өв сан, судар ном, сурвалж бичгүүд, эмчилгээний багаж хэрэгсэл, ард иргэдийн дунд үе дамжин өвлөгдөн үлдсэн эм, дом, эмчилгээний арга заслуудыг эрж сурвалжлах, олж тогтоох, сэргээн хөгжүүлэх ажил өргөн далайцтай хийгдэж байна. Энэхүү арвин сангийн нэгээхэн хэсэг харьцангуй бага судлагдсан сээр, нурууны өвчин эмгэгт хэрэглэж байсан гар дэм, яс үесийн бэртэл гэмтлийн бариа засал, хүзүү гоёодох, зоо авах, мушгирах, бөгтийж гэдгийг үл чадах үед хүзүү сээр нурууг барьж засдаг “Монгол бариа засал”, “Нугалмын хөдөлгөөнт бариа засал” зэрэг бариа заслын эмчилгээний баялаг туршлагатай, өвөрмөц аргатай боловч өнгөрсөн хугацаанд зарим нь гээгдэж мартагдахад хүрсэн байна. Одоо гагцхүү эдгээр аргуудын шинжлэх ухааны мөн чанарыг тогтоох, системчлэх, баяжуулан хөгжүүлж практикт хэрэглэх асуудал тулгамдаад байна.

Дүгнэлт

Сээр нурууны бүтэц, үйл ажиллагаа, эмгэг өөрчлөлт, оношилгоо, эмчлэн засах аргуудын талаар Монголын уламжлалт анагаах ухааны төвөд, манж, монгол хэлээр бичсэн эртний сурвалж бичгүүдэд олонтоо тэмдэглэгдэн үлдсэн нь судалгаагаар тогтоодож байна. Үүний зэрэгцээ Монголчууд эрт дээр үеэс нааш байгалийн юмс үзэгдлийн хувиралт, цаг уурын эрс тэс өөрчлөлтөд дасан зохицох, ахуй амьдралын онцлог, дадал хэвшил, дайн байлдаанаас үүдэлтэй гэмтэл, өвчин эмгэгийг эмчлэх аргыг амьдралын явцдаа бүтээж, үеэс үед уламжлуулан туршлагаа хуримтлуулсаар хүний биеийн бүтцийг судлах, эмчлэх, эрүүл амьдрах арга ухааны бие даасан тогтолцоог боловсруулан бий болгожээ. Энэ тогтолцоо нь зөвхөн Монгол дом засал, Энэтхэг, Төвөдийн анагаах ухааны мэдлэгт тулгуурласан бус Өрнийн анагаах ухааны эртний судар номын шимийг ч шингээн авсан мэдлэгийн цогц сан байжээ.

Ном зүй

1. Цэвээндорж Д. Чаньдманская культура уникальный памятник железного века Монголии. Автореферат кандидатской диссертации. УБ, 1980: Цэвээндорж Д. Чандманийн соёл. Археологийн судлал. Т-10. УБ, 1980.
2. Монгол Улсын түүх. Тэргүүн дэвтэр. (ред Д. Цэвээндорж) УБ, , "Адмон" ХҮ, 2003. тал 160-161.
3. Болд Ш. Монголын анагаах ухааны түүх. Анхдугаар боть. УБ, 2013, х.16-17
4. Болд Ш. Монголын уламжлалт анагаах ухааны түүх. УБ, 2006, х.16
5. Эм заслын саран хаан. Монгол бичгийн гар бичмэл ном. (Ш.Болдын хувийн архиваас авч ашиглав)
6. Болд Ш. Монголын уламжлалт анагаах ухааны түүх. УБ, 2006, х.122-123
7. Анагаах ухааны дөрвөн үндэс. bdud rtsi snying po yan lag brgyad pa gsang ba man ngag gi rgyud ces bya ba. Хөрвүүлсэн: Ш.Чоймаа, Б.Энхсүвд, Т.Мөнхням. Редактор: Ш.Болд, УБ, 2020,
8. Гэлэн Чойжамц. “Маш гайхамшигт баярын хурмын сан”. Модон барын төвөд судар, 1922
9. Лувсанчоймпил “Нандин эрдэнийн шимийн хураангуй”. Модон барын төвөд судар
10. Лувсандорж. “Бүхнээ туслах рашааны шим”. Модон барын төвөд судар
11. Монголын эртний мэргэдийн туурвисан уламжлалт эмийн сонгодог бүтээлүүд. The Classic Scriptures of Traditional Medicine Written by Ancient Mongolian Scholars. Орчуулж, тайлбар хийсэн: Ш.Болд, Б.Билгүүнсар. УБ, 2021. х.153
12. Жамбалчойжиданзанпэрэнлэй. “Увдисын далай” Man ngag rin chen ‘byung gnas. Төвөд хэлнээс орчуулсан: Ш.Болд, Х.Улаан-Од, Д.Шагдарсүрэн, УБ, 2023

13. Dergici toktobuha ge ti ciowan lu bithe. Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг. Судалж эмхэтгэсэн Ш.Болд, Б.Гэрэлмаа. Редактор Б.Дагданбазар, Д.Шагдарсүрэн. УБ, 2022, х.30
14. Уул Б. Монгол эмнэлгийн уламжлалт заслын болор эрхи. Хөрвүүлсэн: Ш.Болд, Ж.Болорцэцэг, Улаан-Од, Т.Ариунжаргал, Б.Болор, Э.Дэлгэрмаа, Г.Энхжин, Ү Чи Жү, Алмас, Б.Ургаа. ӨМ-ын ШУТМХХ, Хөх хот, 2019, х.7-8
15. Уул Б. Монгол эмнэлгийн уламжлалт заслын болор эрхи. Хөрвүүлсэн: Ш.Болд, Ж.Болорцэцэг, Улаан-Од, Т.Ариунжаргал, Б.Болор, Э.Дэлгэрмаа, Г.Энхжин, Ү Чи Жү, Алмас, Б.Ургаа. ӨМ-ын ШУТМХХ, Хөх хот, 2019, х.265-266